

Johann Wilhelm Petersen ismertsége és recepciója Erdélyben*

Johann Wilhelm Petersen 1649-ben született Osnabrückben, és 1726-ban halt meg a Zerbst melletti Thymer helységben, száműzetése utolsó helyén. Teológiai képzettségét a giesseni és a rostocki egyetemen szerezte meg. Később teológiát is tanított, és sikeres lelkészként működött. Kapcsolatba lépett a frankfurti, úttörő jelentőségű, reformer vallási közösséggel, és onnan választott párt, házastársat magának, Johanna Eleonora von und zu Merlau főnemesi származású, igen művelt nő személyében.¹ 1680-ban eskette őket az a Philipp Jacob Spener, aki a nevezetes frankfurti konventikulumnak is alapítója volt, és aki éppen ekkortájtól számít a történetírásban az egész német pietizmus megszervezőjének és vezetőjének.² A házasságuk első éveiben is párhuzamosan dolgoztak és hoztak létre a lutheránus egyház alapirataival ellenkező írásokat, különösen Krisztus ezeréves földi birodalma váradalmának jegyében.³ Amikor a közben püspökké lett Petersen prédikációiban is entuziaszta eszméket hirdetett – ezt a lüneburgi egyházkormányzat megelégette, és nemcsak a püspökségből váltotta le, hanem lelkészi minőségét is

* A tanulmány az NKFIH-OTKA 116234. sz. pályázat keretében és támogatásával készült.

1 Róla Ruth Albrecht írt monográfiát: *Johanna Eleonora Petersen. Theologische Schriftstellerin des frühen Pietismus*. Göttingen 2005. A feleség kezdetben igen nagy hatással volt Johann Wilhelm gondolkodására. Csak azért nem foglalkozunk vele bővebben, mert írásainak előfordulása Erdélyben nem látszik jelentősnek.

2 Később még szólunk arról, hogy a házaspár sokszor írt a pietizmus fővonalától eltérő írásokat, ez Spener ellenében történt, de ő mégis élete végéig atyai barátjuk maradt.

3 Az ilyen irányban működő, merész prófétákat és prófétanőket is nyíltan támogatták.

megszüntette.⁴ Ez így maradt 1692-től haláláig, de ő és felesége elzárkózott attól, hogy az egyházat látványosan megtagadják; életük során nemegyszer utaztak, különösen olyan szabadabban gondolkodó vezető személyiségekhez, ahol prédikálhattak is.⁵

A chiliazmus hite és hirdetése után és amellet az angol Philadelphiai Szövetség alapító vezérasszonya, Jane Leade több írásának hatására az Órigenész óta csak kevés vallásfilozófus által képviselt helyreállítástan hívévé is váltak. Ez 1697 táján történt, és az első irodalmi termék a feleségtől való volt, *Das ewige Evangelium der allgemeinen Wiederbringung aller Creaturen* címen jelent meg a következő évben, névtelenül.⁶ Bibliai indítás is volt emögött, a Jelenések könyve 14,6-ban: „és láték más angyalt az ég közepén repülni, akinél vala az örökké való evangéliom...”⁷ A házaspárt a megszállott prófétáktól, de az angol philadelphiai usoktól is megkülönböztette, hogy elsősorban nem álmok és személyesen „megélt” kinyilatkozások alapján hirdette az egyetemes megváltást, hanem az Ó- és Újszövetség meg a – főleg korai – keresztény gondolkodók alapos tanulmányozásával.⁸ Johann Wilhelm kitűnő és időtálló filológiai teljesítményeket is produkált a chiliazmus tekintetében;⁹ a mindenképp helyreállításáról (*restitutio omnium rerum, Wiederbringung aller Dinge*) pedig a *Mysterion Apokatasztazeosz panton* című, 1700-tól 1710-ig három folio-kötetben megjelent vallásfilozófiai alapvetést és antológiát.¹⁰ Élete utolsó szakaszában írta

4 Lüneburgból és a fejedelemségből való száműzetéssel is számolniuk kellett. Pályájuk ekkor záruló szakaszáról lásd Markus Matthias: *Johann Wilhelm und Johanna Eleonora Petersen: eine Biographie bis zur Amtsenthebung Petersens im Jahre 1692*. Göttingen 1993. Ugyanő írta meg a teljes életrajz summáját a *Neue Deutsche Biographie* számára.

5 Sziléziában egy rabbi is fölkererte megszólalásra, és ő elvállalta.

6 Szerzői név helyett az áll: a Philadelphiai Társaság tagjai (Mit-gliede d. Ph. G.). Ilyen akkoriban csak Angliában volt. Fél évtizeddel később, amikor egy német társszocietas zászlót bontott volna – Petersenék a belépést nem vállalták, s az alakulást helytelenítették, többedmagukkal elvi kérdésként fogták fel, hogy ne támogassanak olyan szerveződések, amelyek óhatatlanul szektává lettek volna hamarosan.

7 Ruth Albrecht: *i. m.* 286–287. – Joachim da Fiore 1200 körül egészen más indítástól jut el az Ó- és Újszövetség után egy harmadik evangélium forradalmi hatású gondolatáig.

8 Az ApCsel 3,19–21-re lehetett főleg hivatkozni.

9 Ez a *Nubes testium veritatis de regno Christi glorioso* című gyűjtemény 1696-ban jelent meg.

10 Távrolról sem csak teológusoknak érdekes az első kötetben gondosan összegyűjtött antológia a tan forrásairól; különösen az 1700 előtti néhány évtized merészen másképpen gondolkodóinak szemléje érdekes, bőséges idézetekkel cambridge-i platonisták, az ifjabbik van Helmont, Convey asszony és eszmetársaik olyan írásaiból, amelyekből néha csak megsejteni lehet az órigenészi tanok valamilyen változatát.

meg latin nyelvű eposzát, az *Uranias*.¹¹ Leibniz biztatására és közreműködésével készült ennek nyomtatásban is megjelenő, végleges változata: hatalmas áttekintés a teremtéstől az ezeréves birodalomig és mindenek helyreállításáig.¹²

A Petersenek chiliazmusáról, váradalmas írásairól vannak jó elemzések a két monográfustól is.¹³ Órigenészi indíttatású írásairól nem készült átfogó elemzés.¹⁴ Rendkívül izgalmas, hogy milyen előzmények nyomán jutottak el az egyetemes megigazulás, az *Allversöhnung* gondolatáig (hogy aztán világos legyen: micsoda az ő víziójukban, fellépésükben, megfogalmazásaikban, ami sajátos). Erre még vissza szeretnék térni, olyan újabb remekművek bemutatásával, felhasználásával is, mint D. P. Walker „hanyatló pokol”- könyve vagy Schmidt-Biggemann *Philosophia Perennise*.

*

Először olyan megnyilatkozásokat szeretnénk bemutatni a 17. század végétől, amelyek bizonyítják, hogy az erdélyiek közt voltak egyesek – egymással össze nem függő esetekben –, akik a Petersenek korai írásait emlegették, arra hivatkoztak. Ezek összefüggenek azzal az általános szellemi orientációval, amelynek alakulása a tisztán lutheránus erdélyi szász értelmiségre jellemző. A barokk német spiritualista irodalom valamennyire eljutott hozzájuk, illetve az akkoriban annyira népszerű radikális-váradalmas publicisztika és az aktuális prófétaalkodás esetei az ő köreikben is előfordultak, s visszhangra találtak.

Ebben az összefüggésben különösen érdekes az erdélyi származására oly büszke Johannes Kelpius (1673?–1708). Néhány évi külföldi teológiai stúdium után Altdorfban magister lett. Keveset tudunk németföldi működéséről, de 1694-ben már ő vette át a Pennsylvaniába áttelepülő spiritualisták vezeté-

11 *Uranias, qua Opera Dei Magna omnibus retro seculis et oekonomis transactis usque ad Apokatastasin ... carmine heroico celebrantur*: Frankfurt a. M.–Leipzig 1720.

12 Petersen *Uranias*áról és Leibniz szerepéről lásd Allison P. Coudert tanulmányát. Uő: *Leibniz and the Kabbalah*. = *Leibniz, Mysticism and Religion*. Eds. Allison P. Coudert–Richard H. Popkin–Gordon M. Weiner. Dordrecht 1998 (Archives internationales d’histoire des idées 158). 58–63.

13 Ruth Albrecht: *i. m.* 233–270, és főleg Markus Matthias: *i. m.* 183–193.

14 De Ruth Albrecht apokatasztázisizs-fejezetében *i. m.* 271–300 Johann Wilhelm egy-egy művére is kitér (főleg 272–278); Matthias könyvébe nem kerülhetett be ilyesmi; ott a tárgyalás felső határa 1692, addig szó se volt Petersenék új felfedezéséről.

sét.¹⁵ 1705 júliusában a Wissahickonbach menti pusztából azt írja Johannes Fabricius professzornak, hogy az apokatasztázis tanításait már régen ismeri, és pedig részben Petersenék írásaiból. Így nem lehet véletlen az a megállapítás, hogy „Kelpius [...] bei Wissahickon [...] dreamt o’er the chiliast dreams of Petersen”. Majdnem bizonyos azonban, hogy Kelpius millenarizmusa éppúgy, mint „petersenianismusa” nem Erdélyből való volt, és talán azt sem reális föltételezni, hogy ő álmait, meggyőződéseit ilyen későn erdélyiekkel megosztotta volna.¹⁶

Sokkal több erdélyi konkrétum mondható el a brassói Johann Bayer (?–1686) egész pályájáról. A híres Honterus gimnáziumban tanult, ide tért vissza peregrinációjából, de mindjárt külföldi tanulmányai után hol weigeliánus, hol kvékerpropagandista-hírré tett szert. 1675-ben Lübeck prófétájának tekintette és hirdette magát, de otthon is prédikált már a következő évben három gyülekezetben is.¹⁷ Bayer most csak azért fontos számunkra, mert büntetése és Canossa-járása után mégiscsak tanított pár évig a gimnáziumban, s diákja volt Marcus Draut (vagy Draudt, 1665–1724), aki 1689-ben a lipcsei egyetemről Spener és Petersen tanait hozta haza magával. Még biztosabb, hogy Bayer-tanítványnak számított Marcus Fronius (1659–1713) brassói lelkipásztor és a közeli Barcaföld dékánja. Neki naplószerű feljegyzései maradtak fenn, itt Spener és Francke emlegetése mellett a Petersenek chiliazmusáról is tudósítás található; ezekben J. W. Petersen lüneburgi éveit és a nagy hírré jutott prófétanő, Rosamunde Juliane von Asseburg kinyilatkoztatásaihoz írt kommentárjait is felemlíti. Fronius marad, és halad az evangélikus egyház szolgálatában, a peterseni eszmék s a prófétalkodások iránt semmi vonzalmat nem mutat, de részletesen szól róluk, és nem szidalmazza az újítókat.¹⁸ (És érdekes

15 Az utazás anyagi körülményeit, a kvéker támogatást fiatal kutató tisztázta: Juhász Levente: „I Have Not Become a Quaker”. *Johannes Kelpius és a londoni kvékerok*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXIX (Ötvös Péter Festschrift, 2006). 115–122.

16 Julius Friedrich Sachse: *The German Pietists of Provincial Pennsylvania 1694–1708*. New York 1895 (facs. 1979). 60–61, 233–235, 250; A. Gregg Roeber: *Der Pietismus in Nordamerika im 18. Jahrhundert*. = *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*. Hg. Martin Brecht–Klaus Deppermann. Göttingen 1995 (Geschichte des Pietismus 2). 677. Az amerikai és a német irodalomtörténetben egyaránt tárgyalják, összefoglalóan Ulrich Maché: *Killy Literaturlexikon*. I–XIII. Begr. Walther Killy. Hg. Wilhelm Kühlmann et al. Berlin 2008–2012. VI. passim.

17 Róla Font Zsuzsa–Keserű Bálint: *Erdélyi szász rajongók a 17. században*. = *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor et al. Kvár 2003. 236–244.

18 Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged 2001. (a továbbiakban Font: Erdélyiek) 122.

részletekről tudósít, mint például Drautnak Spener azt mondta volna, hogy az aktuális váradalmakat a vigasz eszközeinek lehet tekinteni.¹⁹⁾ Erdélyben egyébként előfordul a chiliazmus emlegetése az 1700-as évektől akár ortodox lutheránus szövegkörnyezetben is, de ezek forrása nagyon ritkán azonosítható.

*

A századfordulót követően körülbelül két évtizeden át hallgatnak erdélyi forrásaink Petersenről. 1719-től azonban több forrásból is viszonylag részletes adatok állnak rendelkezésünkre Johann Wilhelm Petersen és az apokatasztázisiz-tan ismertségéről, befogadásáról.

A források egyik csoportja egy olyan levelezésgyűjtemény, amelyet az erdélyi történész, Hermann Jekeli publikált 1922-ben. A *Quellen zur Geschichte des Pietismus in Siebenbürgen* című kollekción kiterjedt gyűjtőmunkára alapozott, megbízható, kommentált forráskiadás. Ezenkívül azért is különösen értékes, mert ennek anyagát és a Halléban megvédett disszertációjában²⁰⁾ elemzett források egy részét nem könnyű ma feltalálni a romániai levéltári és könyvtári átszervezések, -szállítások után.

A különböző gyűjteményekből összeállított kis episztolárium az 1719 és 1726 közötti időből fél tucat erdélyi értelmiségi egymáshoz írott leveleit tartalmazza, akik szellemi vezetőjüknek, indítójuknak jelölik meg Andreas Teutschot, az 1669 és 1730 közt élt, Szebenben működő szász comest, az erdélyi szászság vezetőjét, akinek eredeti – Németalföld egyetemén, az utrechtin szerzett – képzettsége és foglalkozása orvos. (Neki jelentős irodalmi munkássága volt 1719 előtt.) A többi levél írói vagy címzettjei Szeben környéki eklézsiák papjai, szebeni tanítók, tanárok, egy kivételével külföldi egyetemen tanult emberek.

1719-ben írja egyikük Johannes Dietrich barátjának: „[...] azt ajánlom, Petersen traktátusait – Petersen írásaiból egyik traktátust a másik után – kérje tőle [Teuschtól] olvasásra, mert így az fog történni, hogy nem csupán eszével fogja a Comessel együtt Petersen drága igazságát megismerni, hanem Peter-

19 Julius Groß: *Marcus Fronius. Leben und Schriften*. Kronstadt 1925.

20 Hermann Jekeli: *Bischof Lucas Graffius im Kampfe mit dem Pietismus. = Beiträge zur Geschichte der Ev. Kirche a. b. in Siebenbürgen*. Hg. Ev. Landeskonsistorium und Ausschuss des Vereins für siebenbürg. Landeskunde. Hermannstadt 1922 (a továbbiakban Jekeli: *Bischof Lucas Graffius*).

sen írásaiban megtalálja mindazt, ami a szívét megnyugtatja, és amit senki másnál a világon meg nem talál”.²¹

Ez a – vallomással is felérő – tanács, amellet, hogy az érintett 1719-ben már Petersen ismerőjének mutatkozik, megjelöli a könyvek, a Petersen-művek forrását is. Ennek hiányában is meggyőzne bennünket tanainak ismeretéről Andreas Teutsch egyik levele, amelyet Johannes Dietrichnek írt (róla a későbbiekben bőven szólunk). Ebben az értekezésszerű levélben a *Wiederbringung aller Dinge* mély megértéséről szóló szakaszokat találunk.²²

„Ami a ’mindenek helyreállítása’²³ tanát illeti, amely bizonyosan a Szentírás és minden isteni titok kulcsa, elhatároztam, hogy egy erről

21 „Ich wollte einfältig rathen, [...] von D. Petersens Schriften immer einen Tractat nach dem andern von ihm, zum durchlesen zu begehren; so wird es geschehen, dass Sie nicht allein durch das Raisonement über D. Petersens theuere Wahrheiten intime mit Herrn Comes werden bekannt werden, sondern Sie werden auch in D. Petersens Schriften dasjenige finden, was ihr Herz erquickten wird und welches Sie bey keinem andern Menschen jetz- und in der gantzen Welt treffen werden.” Hermann Jekeli: *Quellen zur Geschichte des Pietismus in Siebenbürgen*. Mediasch 1922. (a továbbiakban Jekeli: *Quellen*) 101. Idézi Font: Erdélyiek 115.

22 „Was die theure Lehre, von der Wiederbringung aller Dinge, anbelanget, welche wahrlich ein Schlüssel ist zur gantzen heiligen schrift, und allen göttlichen Geheimnissen, so bin ich gesinnt gewesen, ein hievon geschriebenes kleines, aber sehr gründliches tractätlein zu übersenden.[...] Was den allegirten Ort Act III 21 anbetrifft, so ist solcher, in Wahrheit, ein sehr grosser und gewaltiger Ausspruch. Denn wenn es heißt: Daß Christus werde den Himmel einnehmen bis auf Zeiten der Wiederbringung aller Dinge (iuxta textum original-em) von welchen Zeiten Gott gesagt hat, so scheint es ganz klar zu seyn, daß Gott wiederbringen werde alles was verlohren war [...]. Die Sünde aber und das Böse ist von Gott nicht geschaffen, sondern wider seinem[] Willen in die Creatur *eingedrungen*, darum muß und kann es auch Gott zum Verdruß *nicht unendlich-ewig* in der Creatur hangen, und hafften; sondern muß vertilget werden; sonst wäre Gott nicht allmächtig, dass ers nicht könnte; oder nicht gütig, daß ers nicht wolle wegthun. Welches man beides nicht von Gott gedenken kann. Den meisten Anstoß möchte geben die benennung *der ewigen Strafen* der gottlosen Menschen, und bösen Geister. Allein es ist nur zu sehn auf die *nielerley Bedeutung* der Worte *olam, aeon, ewig, Ewigkeit*. Ich bitte folgende loca ohnschwer zu conferiren: Jer. VII; Exod. XXI 6 C. XXX 21 Deu. XV 17. 1. Sa. I. 22 Gen. IX 12 Exod. XII. 14.17. C. X. 15 Num. X. 8 Joh. XXIV 2 1. Sam. III. 13. C II. 30 2. Rep. V. 27. Mal. 1 4. 1. Reg. VIII. 13 Jer. XVII 25. Deut. XIII 16. Conf. Matth. XXI 19 Deut. XXVIII 46 Gen. XVII 13 Ephes. II. 2 Hebr. 1.2 C. VI 5. Marc. IV 19. Matth. XIII 40 Rom. XXI 25 Matth. XXIII 3 Luc. XXI 34 Gal. I.4 - I. Tim. VI 17 etc.” – Az 1719. március 8-án Szebenben kelt hosszú levél teljes szövege megtalálható Jekeli: *Quellen* 102–106. Hosszabb idézet ebből Font: Erdélyiek 113–114.

23 Teológus kollégák tájékoztatása szerint az ’apokatasztáziszis pantón’ görög kifejezést használják főképpen. Magyarul a ’mindenek helyreállítása’ terminussal élnek a 18. század óta.

írt kicsiny, ámde alapos traktátust küldök. Mivel most kölcsönben van, nem küldhetem, de minél előbb gondom lesz rá. Ami az említett helyet, ApCsel 3,21 illeti [ApCsel 3,20–21: „... És elküldje Jézus Krisztust, aki néktek előre hirdettetett. Kit az égnek kell magába fogadnia mind az időkig, míg újjá teremtetnek mindenek, amikről szólott az Isten minden ő prófétája szája által eleitől fogva.”], ez valóban nagy és erőteljes kijelentés. Mert ha ott az áll: Krisztus meghódítja az eget minden dolgok helyreállítása idejéig (az eredeti szöveg szerint), melyről Isten szólt, akkor teljesen világosnak tűnik, hogy Isten visszaállít mindent, ami elveszett. Minden, ami elveszett, visszahozatik (újra helyreállítatik), amit az apokataszténai szó jelent; vagy inkább Jel 21, 5 szerint megújít [„És monda az, aki a királyi széken ül vala: Ímé mindent újjá tesztek...”]; vagy Ephes 1,10 szerint anakephalaiószasztaí panta [„Az idők teljességének rendjére, hogy ismét egybeszerkeszt magának mindeneket a Krisztusban, mind a melyek a mennyben vannak, mind a melyek e földön vannak”], mindent, az eredeti fenség alatt, amelyből a bukott dolgok kiszakadtak, és saját akaratukból eltávolodtak, helyreállít vagy annak alávet. Ebből tehát világos, hogy Isten nem teremtményei és az akaratából létezők által mutatkozik vagy tartatik meg, és [nem is] a mindenható ige, az isteni ige által, [hanem] mert örök lelke bennük van visszamaradva [...]. A bűnt és a rosszat Isten nem teremtette, hanem akarata ellenére hatoltak be a teremtményekbe, ezért Isten sem hagyhatja, nem szabad hagynia, hogy [a bűn] a végtelenségig-örökké teremtményein csüngjön, hozzájuk tapadjon, hanem ki kell irtatnia; különben Isten nem volna mindenható, ha nem tudná, s nem volna jóságos, ha nem akarná eltávolítani. S e két dolgot Istenről nem hihetjük. Az istentelen emberek és gonosz lelkek örök büntetése adhatja a legtöbb ösztönzést. Ez már az olam, aeon, ewig, Ewigkeit 'örök, örökkévalóság' szavak sokféle jelentésén is látszik. Kérem, a következő helyeket egyszerűen összevetni: Jer VII; Exod XXI,6...”

A Jekeli által közölt levél – egy 18. század közepén készült másolat – fejlécében így jelölték meg a tárgyat: *de restauratione omnium rerum*. A német levélben több terminust is olvashatunk: *wiederherstellen, neu machen, unterordnen*; de pontos tulajdonképpen a rövid német *Allversöhnung* is. Petersen önéletrésében a *restitutiót* is használja.

A levelezés mellett az apokatasztázisiz-tan ügyében folytatott, 1726-os eljárásról terjedelmes dokumentumok keletkeztek. Ezek pillanatnyilag kiadatlanok. A standard egyháztörténeti összefoglalások semmit nem írnak az esetről, nem tud róluk az erdélyi százszok 80 évvel ezelőtt megjelent, máig meg nem haladott egyháztörténete sem. Hermann Jekeli ismerte – többek közt – ezeket a forrásokat is, de csak egy tanulmányában ismertette őket röviden. A vizsgálatról szóló kéziratok a szebeni Brukenthal Könyvtár egy másolatkötetében maradtak fenn. (Nekünk ez áll rendelkezésünkre.) A száz oldalnál is terjedelmesebb, a vita során keletkezett írások elsőrendűen fontos források a peterse-ni apokatasztázisiz-tan kelet-európai jelenlétéről. 1726 tavaszán az erdélyi százszok generális zsinatán több panasz hangzik el különböző papok ellen, hogy heretikus nézeteket vallanak és terjesztenek a kárhozottak és az ördög megváltásáról. A püspök arról beszél, hogy „ők ugyanarra a sorsra jutnak, mint ami a fanatikus Petersennek Lüneburgban jutott”²⁴

A felsorolt fél tucat lelkész között van az a Johannes Dietrich (mh. 1737 u.) is, aki a fent említett levelezés egyik résztvevője, és akinek ügyét a legsúlyosabbnak ítélik. A továbbiakban a rávonatkozó iratokat követjük nyomon.

A most megvádolt Johannes Dietrich ellen már 1713-ban is folyt egy zsinati vizsgálat, akkor őt a Halléban képviselt klasszikus, mérsékelt pietista elhajlás miatt ítélték el, majd mentették föl rövidesen. Még 1726 nyarán egy részzsinat ül össze, amely őt Petersen tanai, a Wiederbringung aller Dinge-elmélet követésével vádolja meg. A zsinat elmarasztalja, és felmentik lelkészi állásából, a szebeni distriktusba tartozó kisváros, Bolkács eklézsiájából. A zsinati jegyzőkönyv nyomán csak az eljárás első fele rekonstruálható. A hivatalos események pontos menete nem követhető végig. A fennmaradt források a kifejtett nézetekről tudósítanak részletesen: a vitára ajánlott 51 pontból álló kérdéssor, a vádlott deklarációja, illetve két terjedelmes ellenirat (ezek egyikét a püspök, másikat egy nyilvánvalóan a cáfolat megírására fölkért lelkész állította össze) és egy külföldi egyetemi állásfoglalás.

1. Copey des Jenaischen* Responsi: Von der Wiederbringung aller Dinge, so auf begehren eines vornehmen Mannes unserer Provinz⁺, von hochgedachten hochlöb[lichen] Vniversität A. 1726 erstheilet.

* das Helstädtische ist nicht mehr vorhanden ⁺ Sc. Andr. Teutsch Jud. R. Cib.

24 „Die Anhänger dieser Lehre würden noch das gleiche Schicksal erleiden, wie es der fanatische Petersen in Lüneburg schon erfahren habe.” Jekeli: Bischof Lucas Graffius 221.

[A jénai válasz másolata, amelyet a mindenek helyreállításáról országunk egy előkelősége, Andreas Teutsch, a szebeni királybíró kérésére a tiszteletre méltó egyetem adott ki 1726-ban (a helmstädti már nincs meg.)]

2. LI Pvncta von der Wied. aller Dinge: so ehemahls (tit.) Herrn Johann Dietrich, Pfarrer von Bolgatsch seel. In der geistl. Und gerichtlichen Session zu Groß Proßdorff controvertieret worden.²⁵

(51 pont a mindenek helyreállításáról, amelyet egykor a megboldogult bolkácsi lelkész, Johannes Dietrich a prépostfalvi lelkészi bíróság ülésén vitatott meg)

3. Förmliche Declaration Titt. H. Johann Dietrichs Past[oris] Bolgatiensis von der Lehre der Wiederbringung aller Dinge. A. 1726 Mense Julio

(Johannes Dietrich bolkácsi lelkész nyilatkozata a mindenek helyreállításáról 1726 júliusában)

4. I. N. I. Tit. H. Lucae Graffii, ehemaligen Superintendentens der gesammten evangelischen Kirchen in Siebenbürgen, Aufrichtige, Christbrüderliche Erinnerung, uber dem eingeschickten Zeugnüß und bekännntnüß, von der Wiederbringung aller Dinge.

(Lucas Graffius, az egész erdélyi evangélikus egyház egykori püspöke őszinte és keresztényi-testvéri intése a mindenek helyreállításáról szóló beküldött tanúságról és hitvallásról)

5. I. N. I. A. Schrifftmäßig Beantwortung, Herrn Christiani Schmiedts, Pfarrers von Creutz, der eingeschickten Überzeugung H. Johann Dietrichs, Pfarrers von Bolgats: Von der Wiederbringung aller Dinge *[Vel si manes: Moles sive nerves]²⁶

(A szászkeresztúri Christian Schmiedt Szentírás szerinti válasza Johannes Dietrich bolkácsi lelkész meggyőződéséről, a mindenek helyreállítása tanáról)

25 Hermann Jekeli ismerte a deklarációnak egy másik példányát is a Püspöki Levéltárból, ennek kiegészítését közli Uő: Quellen 107–108; Uő: Bischof Lucas Graffius 228. – A seel [íge] és a 'megboldogult' jelző is bizonyossága annak, hogy a Dietrich halála (1737 u.) utáni másolatból idézünk.

26 Szeben, Bibliotheca Brukenthal, Ms 654, f. 123–252. (A következőkben csak a kézirat jelzetét használjuk.)

A jénai egyetemtől kapott vélemény időrendben az utolsó, noha a másoló logikusan tette első helyre, mert megismétlődnek a kérdések, így az egész ügy elindulását van módja áttekinteni az olvasónak.

Johannes Dietrich – a deklarációban kifejtett álláspontja alapján – valóban Petersen apokatasztáziszis-tana meggyőződéses követőjének tekinthető. A vele szimpatizáló irat így fogalmazta meg találkozását az érintett szerzők műveivel: „Kegyes, tudós, példás lelkész, 18 éve volt hivatalban, és a gyülekezetnek különös hasznára volt Isten segedelméből azzal, hogy a Szentírás [mellett] Petersen doktor könyveit és Siegvolk Ewiges Evangeliumát²⁷ is olvasta, s oly mértékben jutott ilyen meggyőződésre, hogy ilyen tanítások [hirdetésével] teljes tetszést aratott, és nyilvánosan soha, privátim pedig csak három vagy négy érzőlelkű úr [hallott ezekről tőle]”.²⁸

Valójában az általunk főt idézett, egyik barátjának írt levele miatt indult ellene eljárás, amelyben Petersen műveit dicsérte. Ez a levél jutott barátja halála után a püspök kezébe, és adott alkalmat az eljárás megindítására. A vizsgálat során Johannes Dietrich ekléziájának tagjait is meghallgatták, akik közül több egyszerű polgár ismerte és egyetértően idézte a lelkész felfogását. A megvádoltat ezután újból meghallgatták, ő ragaszkodott nézeteihez, viszont kész volt Buddeus Petersen elleni művét tanulmányozni. A zsinat a döntést elnapolta, és a megvádoltat felmentette állásából. Erről azonban már nem a zsinati jegyzőkönyv, hanem az ellenpárt egyik tagjának egyháztörténeti feljegyzései tudósítanak. Eszerint két hónappal később, 1726. szeptember 18-án Johannes Dietrich a zsinat előtt hajlandónak mutatkozott visszavonni tanait. Olyan kikötéssel voltak hajlandók ezt elfogadni, hogy a visszavonásnak ünnepelesen, a szószékről kell történnie, a visszavonásról szóló prédikációt pedig ki kell nyomtatni.²⁹

Érdemes azonban az eljárás első részében keletkezett írásokat is megszólaltatni. A zsinat előtt megvitattott 51 pont, majd Dietrich deklarációjában a 29

27 Georg Paul Siegvolk (valójában G. P. Klein-Nikolai) Petersenék egyik első követője volt, könyve rövid összefoglalás.

28 „[Er] ist ein frommer, gelehrter und exemplarischer Prediger, der 18 Jahr im Amte gestanden, und bey seiner Gemeinde gantz sonderbaren Nutzen durch Gottes Gnade geschafft, von vielen Jahren aus der heil. Schrift und Lesung D. Petersens Bücher; desgleichen aus Siegvolks Ewigem Evangelio [...] dergestaltt überzeuget worden, dass er sothaner Lehre gänzl. Beyfall gegeben: womit er sich stille gehalten, und publice nie, privátim aber nur gegen drey oder vier gut gemüther Herren gelassen.” Ms 654, f. 123.

29 Jekeli: Bischof Lucas Graffius 224–234.

kérdés a vádlott gondolatmenetének rekonstrukciójára ad lehetőséget; ezekből idézünk:

Vajon a kárhozottak és az ördög örök büntetéséről való vélekedés nem ellentétes-e a Szentírás szavaival: Isten a szeretet (Ob die Meynung von der unendlich-ewigen Pein derer Verdammten und Teuffel nicht strickte wider den Spruch der heil. Schrift: Gott ist die Liebe). I. Joh. 4. v. 16. (1.)

A bűn eredetéről (19.)

Az 'örökkévalóság' bibliai jelentéséről (22.)

Isten végtelen szeretete és a végtelen harag ellentmondásos voltáról (29.)

A halál és a kénköves tó értelmezéséről (36.)

A minden teremtmény (alle Creaturen) szó jelentéséről, az ebből következő általános megváltásról (39–41.)

Arról, hogy Isten nem lehet a bűn oka (47.)

Vajon a kárhozottak végtelen kínjából nem következik-e, hogy az árnyéknak szemben a fényvel Istenben örök gyökere van, mert ez nem semmisül meg, hanem örökkévaló, ami azonban abszurd, bűnös és manicheus. („Ob aus der unendlichen Qual der Verdammten nicht folgen würde, daß der Schatten gegen das Licht in Gott müße eine ewige Wurzel haben, weil dieselbe nicht vergehen könne, sondern ewig bestünde: welches aber absurd, lästerlich und manichaeisch ist?“)

A kérdéssor végén az örök büntetés tagadásából következő morális kérdéseket veti föl, azokat, amelyek a tan hívei és ellenzői között is rendre szóba kerülnek:

Vajon a pokolbéli örök kínról szóló prédikáció az embereket kegyessé tette-e? És vajon a hamisságra és hitetlenségre alapozott félelem többet ér-e, mint az isteni szeretetről szóló igazság? [Ob bisher die Predigt von der unendlich-ewigen Höllenpein die Leute fromm gemacht habe, und ob diese in der Falschheit und Unglauben gegründete Furcht mehr als die Lehre der wahrheit von der Liebe Gottes vermöge? (50.)]

Majd végül:

Vajon a büntetésnek és az ítéletnek a hosszú örökkévalóságokban való valóságos elképzelése nem elegendő-e, hogy az értelmes embert elrettentse? Jóllehet a rettenet sem kegyessé nem tesz, sem nem üdvözít? [Ob die wahre Vorstellung der Straffen und großen Gerichte in denen langen Ewigkeiten nicht capable genug sey, vernünfftige Menschen zu schrecken? wiewohl das schrecken weder fromm noch seelig macht; als das Exempel der Juden an dem feuer-brennenden berg Sinai ausweist? (51.)]³⁰

Igen határozottan különböznek egymástól a vitatkozó ellenfelek abban, hogy milyen tekintélyekre és milyen körülményekre hivatkoznak. Az ortodox-lutheránus klérus képviselői ismételten s nyomatékosan olvassák a vádlott fejére a *Confessio Augustana* cikkelyeit. A püspök 127 pontban nyilvánítja hamisnak a vádlott nézeteit, majd írása végén a deklaráció 29 pontját is. Szinte minden mondatot elővesz, olyanokat is, mint a 2. pontban: „Hamis az az állítás, hogy az ilyen nézet a legértékesebb gyöngyszem.” Más helyen szakszerűbben ítélt: „Hamis azt mondani, hogy a vég megtalálja az üdvözítő kezdetet, és Isten lesz minden mindenben. Ebben az a pogány vélekedés rejtőzik, hogy minden teremtmény az isteni lényeg kiáramlása, és végül ismét Istenbe tér vissza (87).”³¹ A másik cáfoló írásban Christian Schmiedt végigveszi Petersen 1693-tól megjelent műveit, 27 nyomtatványt, és összegzi a bennük foglalt téves és eretnek állításokat: köztük az 1711-ben megjelent *Geheimniß der Erstgebohrnen aller Creaturen*, Krisztus istenember voltáról szóló tanítást is. Valószínűbbnek tartjuk, hogy valamilyen kortárs ellenirat vagy elleniratok volt a forrása, de pillanatnyilag úgy is tekintjük, hogy ezeket a műveket látta, kézbe vette, tehát a korabeli erdélyi könyvanyag részei voltak. Bár ritkán, de utalnak a pietizmusra a vádlók, többször az apokatasztázisizis távoli vagy „előfutaraként” aposztrofált Platónra s a veszedelmes tan legkorábbi keresztény képviselőire, Órigenészre s követőire. Mindennek ugyanúgy inszINUÁCIÓKÉNT kellett hallatszania a zsinat színe előtt, miként a Jénából érkezett véleményben a 200 évvel korábban működött anabaptisták, Hans Denck és Ludwig Hätzler (egyébként nem alaptalan!) emlegetése, hiszen ők a hitvallástól

30 Ms 654, f. 131–137.

31 „87. F. daß gesagt wird, damit das Ende wieder seinen seligen Anfang finde, und Gott sey alles in allem. Worinnen die heydnische Meynung verborgen lieget, daß alle creaturen ein Ausfluß des gött[lichen] wesens seyen, und endlich wiederumb in Gott zurück fließen solten.” Ms 654, f. 177.

eltérő vélekedéseik miatt igencsak balul végezték. Ezzel szemben a vádlott, Dietrich s a mellette szólók teljesen a *Wiederbringung aller Dinge* „drága, szent és igaz” tanának bemutatására összpontosítanak. Petersen egyes műveire sincs náluk konkrét utalás, csak rá, mint a csodálatos titkokat föltáró tanítás hiteles tolmácsára. Ezenkívül – nagyrészt Petersen nyomán – mérvadó tekintélyként csak bibliai helyeket sorakoztatnak föl s magyaráznak (és ennek során fordul csak elő egy ízben a Lutherre való hivatkozás, mint aki egyszer egy adott locusból szintén a végidők helyreállítására következtetett). Föltétlenül logikus Dietrichnek ezt az eljárását okos taktikának tekinteni (miszerint főleg a Szentírásba foglalt isteni kinyilatkoztatást hívja tanúul, s érvelése ezért bizonyuljon vitathatatlanak).

Feltűnő, hogy a fent említett, 1719–1726 közti intim, baráti levelezés hangnemére ugyanaz az emelkedettség jellemző, mint ami a perbeli beszédmódra. Álljon itt egy példa: „Amióta Petersen úr írásait olvastam, hagytam magam meggyőzni, hogy az isteni tanítás ilyen gyöngyszemeivel óvatosan kell bánni, [...] nehogy visszaéljenek velük, s bűnös szabadságra és biztonságra jussanak általuk”.³² S még szembetűnőbb a tartalmi azonosság. A kiválasztott bibliai helyeken meditálva, a földi dolgok és mértékek fölé jutunk, s valami kozmikus magasságból és távoli jövőből szemlélve egyetlen jelenség lesz érdemes a figyelmünkre: a csodálatos és végtelen égi harmónia, amely az egykor gonosz-szá lett angyalok visszaváltozása nyomán alakul majd ki. „Tehát tisztán látjuk, hogy az Írás szerint óriási Zeit-aeonok, idő-periódusok során, de abszolút bizonyosan érvényesül a jelen és a jövő világ idő-rendje, aminek során Isten szegény, romlott teremtményeit vissza akarja és tudja hozni.”³³ Szilárd meggyőződéséről a vádlott érzelmi kitörésektől, durva támadásoktól, személyeskedésektől mentesen, higgadtan ad számot. Az egybegyűlteket talán megbotránkoztató merészségre csak egyszer ragadtatja magát, amikor félreérthetetlenül utal arra, hogy a vádlói által oly sokszor hivatkozott *Confessio*, az Ágostai hitvallás „emberi szerzés”, s ha muszáj lenne választania, akkor ezer szimbolikus könyv cikkelyei helyett a Szentírást választaná: „Die heilige Schrifft gelte bey mir mehr als 1000 libri symbolici”. Erre Petersen tanulmá-

32 „Von der Zeit an, da ich des H. Petersens Schrifften gelesen, habe mich gar gerne bescheiden laßen, dass man mit dergleichen unschätzbahren Perlen göttlicher Lehre recht vorsichtiglich und behutsam umgehen müße [...], zu zu keiner sündlichen Freyheit und Sicherheit mißbrauchen.” Ms 654, f. 139. Idézve: Jekeli: Quellen 102.

33 Ms 654, f. 148. „Also sehen wir klärllich, daß es nach der Schrifft Zeit-oconomien, Zeit-Perioden und Zeit-Ordnungen gibt, sowohl dieser gegenwärtigen als zukünftigen Welt, in welcher Gott sein armes verdorbenes Geschöpfe vill und kann wiederbringen.”

nyozása döbbsentette rá: „[...] ki tudja, ha fölszentelésem előtt már olvastam, ismertem volna Petersen írásait, felesküdtem volna-e, vagy nem [ti. az Ágostai hitvallásra]?”³⁴ Már most is felvetődik a kérdés – amelyre azonban az anyag majdani teljes feldolgozása után válaszolhat talán a képzett teológus –, hogy vajon valamiféle önállósággal számolhatunk-e az erdélyi recepció során. Petersen terjedelmes műveinek, a bennük foglalt évrendszernek kiegészítésére, módosítására sor került-e a művek elolvasása után a kikényszerített összefoglalásban?

A következő hónap, tehát október 29-i dátummal maradt ránk a jénai egyetem állásfoglalása; a kérdésekből úgy tűnik, még a szeptemberi zsinat előtt került sor a véleménykérésre. A jénai egyetem teológiai és jogi fakultása nem ítelt túl szigorúan. Az állásából való felmentést súlyos ítéletnek tartották, de úgy vélték, „az illető tartomány törvényei szerint kell eljárni”. Kérdés nyomán „megengedték”: a *Wiederbringung*ot valló lelkészt, ha a nyilvánosság elé nem lép a tannal, meg lehet tűrni állásában. Tévedésnek ítélték ugyan a tant, az Ágostai hitvallástól való elhajlásnak; hibásnak – a vádlókkal együtt – az érintetteknek azt az érvét, hogy a hitvallás német és latin verziója nem egyenértékű. De végső soron véleményük nem volt a legsúlyosabb. Idézzük erre a záró mondatokból: „[...] fakultásaink egyhangúan úgy vélik, az univerzális restitúció gondolata nincs megalapozva Isten Igéjében; [mégis] nem lehet komoly probléma, ha nem számítjuk azt, hogy a tannal való visszaélés elcsábíthat embereket. [...] Ha kérdik: fundamentális tévtan-e ez, úgy a válasz *nem* lehet, ha Krisztus érdemét veszik alapul”.³⁵

Igen valószínű, hogy a külföldi tekintélyek szava meg Johannes Dietrich befolyásos világi támogatóinak, elsősorban Andreas Teutschnak a közbelépése volt az oka, hogy bántatlan maradt a megvádolt, visszahelyezték állásába, és egy évtizeddel később már magasabb egyházi tisztségben találjuk.

*

34 „Wer weiß, wenn ich Petersen Schriften vor meiner Ordination gelesen und gewußt hätte, ob ich geschworen oder nicht?” Ms 654, f. 143.

35 „[...] unserer beyder fakultäten einstimmige Meinung, daß die question de Restitutione Vniversali [...] in Gottes Wort nicht gegründet; [...] keines weges problematica gehalten werden können, wie leicht die Menschen durch Mißbrauch dieser Lehre zur Sicherheit können verführt werden. Wenn aber gefragt wird, ob die Meinung de Restitutione uniuersali ein error fundamentalis sey? [...] Wenn das verdienst Christi zum grund geleet wird, so dann man eben nicht sagen, daß es ein error fundamentalis sey.” Ms 654, f. 129.

Több forrás egybehangzó bizonyága szerint tehát Petersen írásait a 18. század első harmadában az erdélyi szászok írástudói közül nem kevesen ismerték. Minden jel arra mutat, hogy legkésőbb 1719-től legalább 1726 tavaszáig ez valóban baráti olvasóköri volt. Valószínű, hogy a csoport lelkész tagjai nem prédikáltak híveiknek tételesen a *Wiederbringung aller*-teóriát, de föltétlenül voltak kis konventikulumaik, s ezek tagjai a már említett tanúvallomások bizonyága szerint ismer[het]ték, s eltökélten magukévá tették a tant.

Petersen erdélyi visszhangjához hozzátartozik, hogy a heresisnek minősített apokasztázisiz-tannal szembeni viták elcsitulak 1726 után. Nincsen arról tudomásunk, hogy egyházi hatóság előtt ezek újra kérdések lettek volna, és magánlevelezés vagy egyéb más forrás sem áll rendelkezésünkre ennek a tannak az erdélyi sorsáról. A kör szellemi vezére, Andreas Teutsch is meghalt 1730-ban. Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy az itt tárgyalt dokumentumok közel kortárs másolatok. Másolójuk Lorenz Weidenfelder (1693–1755) Halléban tanult lelkész, akiről hasonlóképpen az a hír járta, hogy a *Wiederbringung aller Dinge* követője. Többkötetes másolatgyűjteménye szerint a pietizmusra és különösen erre az ügyre kitüntetten figyelt, a megvádolt melletti szimpátiáról tanúskodó megjegyzésekkel kísérte az írásokat 1740 körül. Az ő több mint száz oldalt kitevő másolatai egy, bizonyosan szűk körben mégiscsak tovább élő figyelemnek a tanúbizonyosságai. De az erről való hírek elmaradása annak is bizonyítéka, amit az apokasztázisiz-tan megjelenésekor is érzékelhettünk már: nem vezetett ez a felismerés radikális elkülönüléshez, nincsen nyoma az egyháztól való tudatos eltávolodásnak; igaz, az egyházi felsőbbtség fellépését sem mondhatjuk keménynek. Nem hagyhatjuk ki a számításból a külső, az ellenreformációs fenyegetettséget sem. Ezt nem mulasztják el szemére vetni a dogmatikai kérdésekben eltávolodónak. Erre is utalhatott a püspök intése: „Hazánkban az evangélikus vallásszabadság szorosan össze van kötve az Ágostai hitvallással; ez szigorúan kötelez, és okunk van rá, hogy őrködjünk azon: ne vezessen be senki a Hitvallással ellenkező tanokat; különben Erdély egész evangélikus egyháza súlyos veszélybe kerül”.³⁶ (A fenyegettség fokozódása nem speciálisan a – döntően erdélyi szász – evangélikus / lutheránus egyházat érintette! A Habsburg-uralom alá került Erdély

36 „In unserm Vaterlande, da die Evangelische Religionsfreyheit, aufs genauste mit d. Aug. Conf. verbunden ist, man zum höchsten verpflichtet ist, und Ursach hat zu wachen, daß nicht durch Einführung falscher, und der Aug. Conf. contrairer Lehre, die gantze Evangelische Kirche in Siebenbürgen in äußerste gefahr gerathe.” Ms 654, f. 171. Idézi Jekeli: Bischof Lucas Graffius 232.

és Partium minden protestáns felekezete megérezte – éppen az 1720-as évek dereka táján – az új hatalom valláspolitikájának szigorodását.³⁷⁾

Exkurzus

Fontosnak tartjuk Christoph Voigt (Ringleben, 1678–Selmecebánya, 1732) megnyilatkozását. Ő a hallei vezérkar megbízásából járt már Sziléziában, s alapított könyvesboltot Nagyszébenben (ahol tanított is); Bécsből, 1713-ból keltezett levelének érdekes utalása szerint „egy előkelőség azt kérdezte, vajon Spenerrel vagy Petersennel tartok? Válaszom az volt: a [Szent]Írás és az Ágostai hitvallás a fontos; ha a két tanító közül kell választani, valójában Spenerrel”.³⁸ Föltehetjük, hogy beszélgetőpartnere erdélyi úr volt, mivel a levél első részében Voigt és társa botrányos erdélyi kiutasítása ügyéről van szó. Nincs azonban föltétlenül szükségünk ennek feltevésére, mivel csak annyit kívánunk demonstrálni, hogy a bécsi udvari társaság a pietizmus, majd a radikális irányok kérdésében is meglehetősen tájékozott volt, eljutottak ide több irányzat alapvető olvasmányai. S ami most nekünk a legfontosabb: tudták, hogy ekkoriban, 1700 után, Petersen hívének lenni már csak a speneri mérsékelt irányzattól eltávolodva lehetett.

Feltételezzük, tehát, hogy – a németországi peregrináció mellett – az erdélyi értelmiség képviselőinek bécsi kapcsolataik révén is minden lehetőségük megvolt a legfrissebb vallási és filozófiai irodalom beszerzésére. Azt ugyan nem tudjuk dokumentálni, hogy Petersen művei bizonyosan így kerültek Erdélybe, viszont Andreas Teutsch korábbi meghatározó szerzője, Pierre Poirret esetében egyik művének possessor-bejegyzése arról tanúskodik, hogy Bécs-

37 Különösen feltűnő volt ez az unitáriusoknál; ők az 1690 utáni két évtizedben megkönnyebbülhettek: amit a kálvinista fejedelmek nem engedtek meg nekik, abból sok minden megvalósulhatott: nyomdájuk lett, néhány képviselőjük állami hivatalokba kerülhetett. De nem sokáig, hamarosan szerény nyertesekből kegyvesztettek lettek. Lásd Bálint Keserű: *Shaping Protestant Networks in Habsburg Transylvania: The Beginnings (1686–1699)*. = *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699. Vol. II. Diplomacy, Information Flow and Cultural Exchange*. Eds. Szymon Brzeziński–Áron Zarnóczki. Cambridge 2014. 183–202.

38 „Ein sehr vornehmer fragete, ob ichs mit Spenero oder Petersenio hielte; darauf wurde die Antwort gegeben: man halte es zwahr mit Glaubens-articuln einig und allein mit der Schrift und August. Confessione; doch in regard dieser zwey lehrer hielte ichs eigentlich mit Spenero.” Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Francke-Nachlass, Kaps. 27. Fasc. 23. Idézve Font: Erdélyiek 203.

ben élő barátjától kapta a könyvet: „1) *Dono acceptum dono dedit: J. H. a Rothenfels; 2) Munus auro praestantius ab amicissimo meo J. H. a R. oblatum Andr. Teutsch Dr*”.³⁹

A szebeni Brukenthal Könyvtárban a szerzők után kutatva sikerült Andreas Teutsch könyvtárának darabjait fellelni. Noha teljes könyvtára sorsáról nincsenek adataink,⁴⁰ és nem áll rendelkezésünkre könyvtárának jegyzéke, az ott megtalálható művek – amelyek nyilvánvaló töredékét jelentik egy-egy szerző írásműve lehetséges példányainak – megerősítenek bennünket abban, hogy a Petersen apokatasztáziszis-tanát tartalmazó legfontosabb művek megvoltak Teutschnak. Nyilvánvalóan Petersen művei fordították érdeklődését Jane Leade munkái felé is, beszerezte műveinek – Amszterdamban készült és kiadott – német fordításait. A meglévő kötetekben az ő possessor-bejegyzését és margináliáit találjuk, különös figyelemmel a Philadelphische Sozietät című munkára.⁴¹

*

Legújabban derült csak ki, hogy a Petersen-művek 1719–26 közti jelentékeny erdélyi recepcióját megelőzte a radikális pietizmus nagy írója és az erdélyi szászság vezére közti személyes kapcsolat. Egyelőre ennek egyetlen, de fontos bizonyítékát ismerjük: az idős Petersen zsolttármagyarázatainak – *Die Psalmen Davids, nach dem Maaß der erteilten Gabe Christi, in dem reichsten Prophetischen Sinn durch den Schlüssel Davids aufgeschlossen von Johann Wilhelm Petersen, D.* (Frankfurt–Leipzig 1719) – díszes belső címlapján és a következő két lapon Andreas Teutschot a könyv bőkezű mecénásaként méltatja.⁴² Szinte biztos, hogy Teutsch volt a kezdeményező; ő figyelhetett fel Petersen irodalmi mun-

39 Font Zsuzsa: *A spiritualizmus és a radikális pietizmus irodalma Szebenben. Andreas Teutsch könyvei a Brukenthal-gyűjteményben.* = MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit–Verók Attila–Zvara Edina. [Bp.] 2016. 212. (http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/10509/1/MONOKgraphia_2016.pdf). Johannes Hosmann von Rothenfels (1660–1716) kancelláriai tanácsos, majd Andreas Teutsch után szebeni polgármester.

40 „Bibliothek des Komes A. Teutsch, die im Hermannstädter Nationsarchiv aufbewahrt wird [...]” Hermann Jekeli így jelöli meg a *könyvtár* helyét 1922-ben. Lásd Uő: Quellen 42.

41 Font: A spiritualizmus 209–213. A könyvekről s talán a Teutsch-bibliotékáról – levél- és könyvtári további kutatás nyomán – szeretnék még szólni.

42 Az ajánlást legalább egy bibliográfia már számon tartja: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800.* Hg. Attila Verók. Bp. 2017. II. 751. H 2275. A könyv digitális elérhetősége: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/>

kásságára, lett rajongó olvasója, valószínűleg még 1719 előtt. Bizonyosan volt köztük levelező kapcsolat. Ennek remélhetőleg maradt nyoma a Petersen-hagyatékban és / vagy az erdélyi „szászok grófja” iratai közt. Arra is fény derülhet, hogy a Teutsch fennmaradt könyvei közt feltűnően nagyszámú Petersen-írás – legalábbis részben – lehetett-e a szerző küldeménye.⁴³

Talán nem tévedünk, ha ezt legalább két szempontból jelentősnek tartjuk. Erdélyből Teutschon kívül kevés olyan világi vagy egyházi személyt ismerünk, aki a pietizmus vagy a korai felvilágosodás alakjaival személyes kapcsolatot keresett és talált volna.⁴⁴ Petersennek pedig így – tudomásunk szerint elsőként – épült kapcsolata Kelet-Európával, ott élő szellemi rokonokkal (Gottfried Arnold, az orvosként s alkimistaként is elhíresült Dippel vagy más radikális pietisták esetében nem tudunk hasonlóról⁴⁵).

Írásomhoz csatolom Petersen kései könyve ajánló lapjainak másolatát, arra a Tonk Sándorra gondolva, aki igényes történészként Erdély szász-sága múltjának specialitásaira is mindig gondosan figyelt és figyelmeztetett.⁴⁶

dlf/58169/7/0/ (letöltés ideje: 2019. okt. 15.). Az is eszünkbe juthat, hogy talán Petersen megkapta Teutsch 1707-es zsoldárfordítását, a Davidische Harffent (RMK II. 2309).

43 Ennek a könyvekben nem találtam nyomát, de erre elegendő magyarázat lehet a könyv tisztelete: csak egyszerű possessor-bejegyzés vagy tartalmi marginália, korrektúra fordul elő.

44 Teutsch viszont talán tett már lépést ilyesféle kapcsolatépítésre korábban is: az általa németre fordított Kempis-mű külföldre juttatásával. Az ő szövegvariánsa 1711-től kezdve jelenik meg Lipcsében.

45 Illetve kevés írásuk bukkan fel erdélyi könyvtárakban és hagyatéki leltárakban; lehet, hogy az a fél tucat Arnold- és Dippel-mű, amelyet ma a szebeni könyvtár őriz, Teutsch beszerzése, vagy éppen Petersen küldeménye.

46 Közös kirándulásokon tapasztaltam ezt először, később a híres „Szabó–Tonk-peregrinuskötet” szerkesztőjeként. Sándor Szegeden írta meg a könyv nyomdába kerülő, végső szövegét, és csak azért kért az utolsó fejezetnek (a származási lajstromnak) haladékos helynévként – szülőhelyük helyett – utolsó hazai működésük/iskolájuk helyét. Ilyen esetekben a születési hely kinyomozására és szász kutatókkal való konzultációra kért (és kapott) két hónap „ráadását” tőlünk, illetve a nyomdától.

1. Johann Wilhelm Petersen, *Die Psalmen Davids c. kötetének címlapja*

Dem Hoch-Edelgebohrnen
Herrn/
Hrn. Andreas
Deutsch /
Dero Römischen Kayserl. Majest.
geheimbten Rath,
Der Königlich Haupt- Hermanstadt
Königes Richter,
Und der löblichen Sächsischen Nation in dem
Fürstenthum Siebenbürgen Comiti,
Meinem Hochzuehrenden
Herrn und Vönnner.

Wünsche
Mit dedicirung dieses Psalters
DAVIDS /
des Mannes nach dem Herzen Gottes /
der von Christo Jesu
so viel herrliches gezeuget hat /
und von Christo selbst angezogen ist /
allen überschwenglichen Reichthum
in himmlischen Gütern /
die in Christo allein zu finden seyn /
in Zeit und Ewigkeit!
Der **HEHN** erhalte
E. Hoch-Edelgebohrne
Dey diesen weit- aussehenden /
Und gefährlichen Läuften /

darinnen die Vorboten
seiner andern Zukunft
mit Macht einherbrechen /
unter dem Schatten seiner Flügel /
und heiligen Beschirmung /
daß Sie schmecken
die Kräfte der zukünftigen Welt /
und das heilige Umsonst /
Zu Ihrer Rechtfertigung / und Seligkeit /
auch erfahren alles dasjenige /
was für ein göttlicher Frey-Brieff
uns in dem ein und neunzigsten Psalm
aus Gnaden verheissen ist /
und inne werden /
daß Sie mit gehören

unter die Versiegleten des Herrn /
welche bey den erschrecklichen Gerichten
keine Plage anrühren soll.
Er gesegne alle Ihre Consilia
bey einer erwünschten Gesundheit /
zu Ihren grossen Berichtigungen /
und lasse Sie seinen Trost und Freude /
die unsere Stärke ist /
stets empfinden /
daß Sie in der bevorstehenden grossen Ver-
suchung /
die über den Welt-Kreyß kommen wird /
mächtig bewahret bleiben.
Solches wünschet von ganzem Herzen
E. Hoch-Edelgebohrnen
beständiger Vorbitter
der
AUTOR.